

Kara Csortán. Kun nyelvi és kulturális nyomok a Dél-Alföldön (kiegészítések és újabb adatok)

Bevezető

A Duna–Tisza közi középkori kun szállásterület kiterjedésével, történetével és településeivel számos kutató, köztük e kötet ünnepe, Hatházi Gábor is foglalkozott az elmúlt évtizedekben.¹ E munkák legnagyobb része a kiadott, szakirodalmi forrásokra épült, az új, eddig nem ismert középkori vagy török kori források feltárására a szerzők különböző okok miatt nem vállalkozhattak. A középkori okleveles anyag felkutatását egészen a 2010-es évekig nehezítette az iratokhoz való körülményes hozzáférés. A hungaricana.hu, illetve az adatbazisokonline.hu online levéltári portálok elindítása, a DL-DF jelzetek alatti okleveles anyag internetes közzététele hatalmas könnyítést jelentett az 1526 előtti iratok vizsgálatában. Ugyancsak a kutatók munkáját segíti a Reformáció500 projekt keretében közreadott 1527–1570 közötti iratok internetes elérhetősége.

A török kori források felderítése egészen a közelmúltig igen lassan haladt. Emiatt – akárcsak a középkori források esetében – szinte minden kutató a már kiadott forrásokra támaszkodott. 2020 körül indult el a Kecskeméti Katona József Múzeum és a HUN-REN BTK Történettudományi Intézetének együttműködése, melynek keretében elkezdődött a Duna–Tisza köze településtörténeti kutatása, beleértve a középkori és a török kori adatok módszeres, topográfiai célú egybevetését. Ennek keretében számos kisebb-nagyobb munka (adattár, esettanulmány, módszertani írás stb.) jelent meg.² Az említett források vizsgálata során számos esetben figyeltünk fel korábban nem közölt, kun népességre/szállásterületre vonatkozó adatra, kun nyelvi és kulturális emlékre. Tanulmányunkban – a terjedelmi korlátok miatt – ezekből csupán néhány érdekes példát kívánunk bemutatni, s ezzel szeretnénk segíteni a kunság kutatóinak munkáját (1. kép).

Helynévi és személynévi eredetű emlékek, településtörténeti kiegészítések

1. Alacsza

1570-ben és 1578-ban a zombori náhije településeinek török adóösszeírása során Csonopla (ma Čonoplja/Csonoplya) tartozékként, és annak közelében (*nezd-i...*) jegyezték fel egy pusztát, Alacsaszállást Kalonyával (*mezra'a-i Salaş-i Alaça ma'a Kalon'a*) (1. kép 1).³ A második elem bizonytalan olvasat. Alacsza a török nyelvekben általános *ala* 'tarka' melléknév kicsinyítő képzős származéka⁴ (pl. Aladzsa Hiszár – Krusevác, Szerbia, mely név a magyar nyelvben Tarka várként is ismert).

2. Árkán

A szegedi szandzsák 1570-es összeírásában a Títeltől nyugatra fekvő Lok falu után jegyezték be a következő bevételi forrást: „a Kis Duna folyó utáni haltized Barladin falu és Árkán közelében, Baranda pusztánál, Kobila falu és Ak Göl [haltizedével]” (*öşr-i mahi-i nehr-i Küçük Tuna nezd-i karye-i Barladin ve Arkan der nezd-i mezra'a-i Baranda ma'a karye-i Kobila ve Ak Göl*).⁵ A megadott földrajzi információk alapján Árkánt megtaláltuk a mai Kovilj/Kaból déli oldalán, a Duna ma is létező holtágaként (1. kép 2).⁶ az árkány szavunk ('hurokkal ellátott eszköz, hurokban végződő kötél ló vagy csikó megfogására') a kun-besenyő jövevényszavak rétegébe tartozik, a Kis- és Nagykunságban a legutóbbi időkig használatos volt.⁷ Különböző jelentésváltozatai ismertek Csík vármegyéből és Moldvából is. Délvidéki esetünkben a holtág hurokszerű formája miatt

¹ A teljesség igénye nélkül ld. ROSTA 2004; ROSTA 2009; ROSTA 2014; HATHÁZI 2000; PÁLÓCZI HORVÁTH 2009.

² FÓTI – PÁNYA 2022a; FÓTI – PÁNYA 2022b; FÓTI – PÁNYA 2023a; FÓTI – PÁNYA 2023b; FÓTI – PÁNYA 2025.

³ BOA TT.d 554. 250; FÓTI 2023, 325.

⁴ MÁNDOKY KONGUR 1993, 133.

⁵ BOA TT.d 554. 328.

⁶ MNL OL S11 No 108; HM HIM BIXb 122/2.

⁷ MÁNDOKY KONGUR 1993, 94, 98–100.

1. kép
A tanulmányban említett, kun vonatkozású helyszínek

nevezhették azt Árkánnak.⁸ Felbukkanása Bácska legdélibb részén, az Al-Dunánál megnehezíti annak eldöntését, hogy a kunok vagy inkább a besenyők örökségének kell-e tekintenünk. Gombocz Zoltán az árkány, *koboç* és a Bács-Bodroiban helynevekben szintén elterjedt *boç* szavakkal kapcsolatban jegyzi meg, hogy „a kun-pecseneg jövevényszavak kérdése még néhány tekintetben tisztázatlan. Egyes esetekben hangtani és kultúrtörténeti okokból a kun eredetet tarthatjuk valószínűnek.”⁹ Ebben az esetben viszont – viszonylag távolabb a kun szállásterületektől – a besenyő eredet tűnik megalapozottabbnak: Kabolnál egy fontos révhely volt a Szerémség felé, lehetséges, hogy a bizánci határvidék felől beszivárgó, és itt letelepedő besenyők öröksége a holtág megnevezése.

3. Begieszállása

1472-ben Mátyás király engedélyt adott Bolozalla-sa-i Nagy (Magnus) Mátyás fiának, János kunnak és rajta keresztül fivéreinek, hogy a Begieszállása(?) nevű, vagy bármely más szálláson lakozó kunok, vagy másféle népek és jobbágyságok közül letelepíthessék a Szabadka melletti, Csongrád megyei Ludaszállásán azokat, akik oda akarnak költözni.¹⁰ Az újkori Felső Roglatica helyén létezett Eszter falu, melyhez 1578-ban beírtak egy Beki?/Begi? (بكي) Szállás nevű földterületet (1. kép 3). Ennek az azonossága az 1472-ben említett szállással egyelőre bizonyítatlan, ugyanakkor Eszter falu környezetének (Katymár,¹¹ Madaras,¹² Kunbaja) kun gyökerei ismertek, annyi biztosnak mondható, hogy Eszter földterülete egy kun szállás nevét őrizte meg (*beg* 'előkelő, úr, fejedelem'). Az 1570-es tahrír defter azt mutatja, hogy ugyanezt a jövedelemforrást Szállás-tónak is nevezték, tehát az eredeti kun nevek használatból való fokozatos kikopásának példáit gyarapítja.

4. Betlen

Az 1578-as szegedi szandzsákösszeírásban a solti Máriaház faluban (1. kép 4) egy népes Betlen családot találunk, akik a korábbi defterekben még nem

szerepeltek: Betlen Miklóson és Betlen Balázson kívül két családtag nevét ő-ző dialektusban, Bötlenként jegyezték fel.¹³ Solti szék területét Szulejmán szultán 1529-es bécsi hadjárata súlyosan érintette, ekkor pusztult el Máriaháza környezete: a török-rác csapatok feldúlták az útjukba eső falvakat, köztük Vadkertet, Kiskőröst, Tetéltent, Akasztót, Szentimrét.¹⁴ A solti falvak később délről menekültekkel újra benépesültek.¹⁵ A Nagykunsgból Beklen és Betlen alakban elterjedt, és a Zaránd megyei, kun alapítású Iktárról származó Bethlen család nevéből ismert Betlen név kun eredetű, a *beklen*- 'várva lenni, vártnak lenni, őrizve lenni' ige egyes szám második személyű felszólító módú alakja: 'Légy várt, őrződj meg',¹⁶ tehát a sikert, egészséget kívánó nevek közé tartozott. Máriaházán Kun családnév is előfordul ugyanekkor, ami szintén a kunsgai eredetű beköltözést erősíti. Máriaháza északkeleti oldalán, Apostag és Szabadszállás között a II. katonai felmérésen egy Bethlen halom található.

5. Csokrag/Csokrak

1559-ben a kecskeméti náhijében található Kis Szálláson feljegyezték egy Csokrak Andrijást, családnevét 1562-ben még egyértelműbben, a második szótagban *alef*-el írták le: *Çokrag* (1. kép 5).¹⁷ A kun *çograq* szó jelentése 'forrás',¹⁸ a Krím-félszigeten számos helynévben fordul elő.¹⁹ Valószínűleg a kiskunsgai név is helynévből rövidülhetett le, eredetileg valamilyen jelző járult hozzá.

6. Egecse

A Szalkszentmárton mellett fekvő puszta (1. kép 6) nevét csak néhány 15. századi említésből ismerjük (Egeche).²⁰ A kun szállásterületek kutatói felhívták a figyelmet arra a jelenségre, hogy a kun helyneveknek csak egy kis része jelenik meg írásos forrásokban, főleg ahol földesúri birtokokkal érint-

⁸ Hasonló a kengyel szó használatához: a Duna és a Tisza mentén számos helyen nevezték a kengyelszerűen ívelő folyószakaszokat vagy az itt fekvő településeket Kengyelnek, Kengyelesnek.

⁹ GOMBOCZ 1912, VI.

¹⁰ 1472: DF 247988.

¹¹ HATHÁZI 2000, 176, 187; RÁSONYI 1967, 138.

¹² HATHÁZI 2000, 188.

¹³ FÓTI 2023, 522.

¹⁴ PÁNYA – ROSTA 2015, 247; FÓTI – PÁNYA 2023b, 447.

¹⁵ Például Apostagon 1560-ban Szegedi és Bodrogi családokat jegyezték fel.

¹⁶ MÁNDOKY KONGUR 1993, 134.

¹⁷ BOA TT.d 314. 212, TT.d 343. 214.

¹⁸ GRONBECH 1942, 75. Személynévi (ugyanakkor helynévből származó) használatára az újkorból: Osman Aqçoqraqlı krími tatár származású író, történész, etnográfus.

¹⁹ JANKOWSKI 2006, 412–413.

²⁰ CSÁNKI 1897, III. 326., 1435: ZO VIII. 555., 1444: ZO IX. 76.

keztek, és a kunok betelepülése után meglehetősen későn, csak a 15. században.²¹ A kun *egeči* jelentése apai nagynéni.²² Egecse környezetének kun/tatár vonatkozásait lásd alább.

7. Fehértó/Akgöl

1507-ben a település kun kapitányait, Keutheus (Kötös), a falu nevét pedig Fehirtó alakban említik (*Simone Keutheus, Martino similiter Keutheus Karacxon Capitaneis Cumanis Regia Maiestatis de Fehirtó*).²³ A kun *köt* 'hátsó rész, fenék'²⁴ névszóból magyarázható (+ -ős denominális képző), mely a nagykunsági Ködszállás és a Kötön személy- és helynévben is előfordul.

Kérdéseket vet fel a falu török kori elnevezése: az oszmán szandzsákösszeírásokban, 1560-ban és 1570-ben Akgöl, 1578-ban „Akgöl más néven Fejirtó” névalakkal jegyezték be. Török helynév használata egy jelentéktelen pusztá esetében, távol a nagyobb muszlim központoktól, egy magyar lakosságú vidék közepén nehezen érthető. Felvethető, hogy esetleg a Fejértó/Fehértó névvel párhuzamosan eredeti kun nevet is használták a helyiek (kun *aq* 'fehér', *köl* 'tó'²⁵), s ezt vették át az oszmánok (1. kép 7).

8. Jarmanülése

1578-ban a szabadkai náhijében „Ludas falu közelében” megjegyzéssel találunk egy Jarman Ülész nevű pusztát (*mezra'a-i Yarman Ülész, nezd-i karye-i Ludas*) (1. kép 8).²⁶ Ludas azonos lehet az előbbiekben már említett Szabadka melletti Ludaszállással (1. kép 8a), ahová kun betelepülők érkeztek. A Jarman személynévként igen elterjedt, a számos török nyelvből adathozható *jarman-* 'felmászni' ige felszólító módja, tehát 'mássz (fel)!, kapaszkodj (fel)!'

lentéssel bír.²⁷ Bihar vármegyében 1472-ben *Gyarmán Ilese-t* (Ülését),²⁸ 1459-ben Halas-széken *Jarman capitanei de Gyarmanzallasa-t* említették.²⁹ A törökségi *y >* kipcsak *ŷ* hangváltozási tendenciára magyarországi kun példákat ismerünk,³⁰ de – mint a Jarman/Gyarmán esete is mutatja – mindkét változatot egyidejűleg használták. Ugyancsak Halas-székre vonatkozik Zsigmond királynak egy 1436-ban kelt oklevele, melyben *Jarmanelekszallasa Hythemeszallasa* (Öttömösszállása) és *Mayasya Istwanzallasa* (Majossa István szállása) társaságában szerepel.³¹ A mai Öttömös és Kiskunmajsza alapján Hatházi Gábor azok közé becsülte *Jarmanelekszallasa* fekvését, s felvetette, hogy az esetleg a Zsana-Templomhegy (Gyevi föld, Borbényi föld) nevű határreszen lévő, Árpád-kori előzményeken létesült 14–16. századi templomos faluhellyel azonosítható (1. kép 8b).³²

Teljes bizonyossággal nem dönthető el, hogy Jarmanelekszallása és a Szabadka vidéki Jarmanülése azonos-e. A névadás alapján valószínűbbnek tűnik, hogy két különbözőről van szó, de esetleg ugyanannak a Jarman nevű kunnak a szálláshelyei lehettek. Az *elek* szó magyarázatául egy feltételezett kun **elek* ~ *elik* jöhet számításba, melynek jelentése 'öz'.³³

9. Garga Homoka

1719-ben Szeged város régi határainak leírásában említették Garga Homokját (1. kép 9).³⁴ Mórahalom határában feküdt.³⁵ A *qarga* 'varjú' nevet tartalmazó határnevek rendkívül kedveltek a törökség körében. A kiskunsági Orgovány környéki Kargala helynévvel Rásonyi részletesen foglalkozott, a Nagykunságból Karcag határában pedig ismert Karga, Kargaderék és Kargahát.³⁶ Itt kell kitérni arra, hogy a 16. század második felének török adóösszeírásaiból ismert, Zombor északi oldalán elterülő Karga Kori ('Var-

²¹ ROSTA 2009, 197. Halas-szék szállásainak példáján mutatta meg, hogy 35 településből mindössze háromnak van 14. századi említése. A kunok betelepülése után száz évnek kellett eltelnie, hogy első településeiket megnevezzék a források. Néhányukról csak a 16. század második felében keletkezett török szandzsákösszeírásokból értesülünk (pl. Bodoglar).

²² GRÖNBECH 1942, 84. *egeči* – Vaterschwester, 'amita'.

²³ 1507: DL 67339. Az oklevél másik átíratában „*de Karacxon*” szerepel. DL 67339/2.

²⁴ GRÖNBECH 1942, 155; *Onomasticon* 2007, 384; BASKI 2007, 275.

²⁵ GRÖNBECH 1942, 39, 150. A kun nyelv a 16. században még biztosan használatos volt, a reformáció megjelenése szoríthatta ki valamikor a 17. században. E kérdésről bővebben, ld. BASKI 2006.

²⁶ FÓTI 2023, 146.

²⁷ RÁSONYI 1962, 242, 14. jz.; RÁSONYI 1967, 147.

²⁸ DL 17320; RÁSONYI 1967, 147.

²⁹ DL 44934; RÁSONYI 1967, 147.

³⁰ MÁNDOKY KONGUR 1993, 56, 64–65.

³¹ GYÁRFÁS 1883, III. 229, 598–599.

³² HATHÁZI 2000, 211, 245.

³³ BASKI 2007, 260.

³⁴ REIZNER 1898–1899, IV. 323. Egyéb kun háttérű nevek társaságában: Kara Homoka, Kara Nyaralója, Kecze Korhánya, Buzgán Halma (Kara ebben az esetben személynévi eredetű, tehát a Szegedről ismert Kara család birtokrészéről lehet szó: a város egyik szállásának, Karateleknak 1720-ban is Kara Ferenc volt egyik birtokosa). Kecze Korhányára, ld. INCZEFI 1960, 72.

³⁵ INCZEFI 1960, 56.

³⁶ RÁSONYI 1956, 55–56.

jú Erdő; újkori neve Karakoria) falunak nincs köze a kunokhoz: csak az 1550-es évektől említik, mint a középkori Rég új nevét.³⁷ Ekkor Zombor környékén jónéhány faluban találunk muszlim népességet, Karga Korit is muszlimok lakták 1560 és 1578 között.

10. Kaskoncs

1546-ban a budai szandzsák összeírásában a kecskeméti náhije falvaiban számos kun családnevet találunk, melyek közül néhányat bemutatott Baski Imre.³⁸ Mizse falu különösen gazdag ilyen családnevekben (Tatár, Balta, Kajtar). Kiegészítésül említjük meg, hogy Mizsén lakik az egyértelműen kun Kaskoncs Mátyás (1. kép 10).³⁹ 1559-ben pedig Szabadszálláson írták össze Kaskoncs Imrét.⁴⁰ E név a *qaš-* szökni igéből származik,⁴¹ csakúgy, mint a homokhátsági Kaskantyú puszta neve. A *Qaşqan*, *Qaşqun*, *Qaşqin*, *Qaşqin* változat gyakori a tatár, baskír és kazak nevek között.⁴² A mizsei és szabadszállási lakosok nevében ez egészül ki kicsinyítő képzővel ("kis szökevény").

Mizse kun lakosai miatt érdemes kitérni arra, hogy a falu első emberét Havas Istvánnak hívták, egy másik módos gazdát – akinek 200 juha volt – pedig Havas Györgynek.⁴³ E kun térségben egyáltalán nem szokatlan a *Havas* név: A 15. században a Csортán nemzetséghez tartozó egyik kun kapitányt Karla Jánosnak, azaz 'Havas' Jánosnak hívták (*gar* 'hó' + *-la* melléknévképző).⁴⁴ A Kecskeméthez közel eső és régtől fogva lakatlan Ágasegyháza falu 1353-ban királyi adományozás révén került Karla János és örökösei birtokába.⁴⁵ Elképzelhető, hogy Karla lezármazottai pogány nevüket később annak magyar megfelelőjére cserélték le.

11. Kara Csортán

A Kiskunfélegyháza déli térségében fekvő Ferencszállás török forrásokban felbukkanó nevét, Karacsort, számos kutató igyekezett értelmezni (1. kép 11).⁴⁶ Legfőbb forrásukként Káldy-Nagy Gyulának a budai szandzsák 1546–1592 közötti deftereinek adatait kivo-

natosan közlő kiadványa szolgált. 1546-ban a szandzsák összeírásának két kéziratába rögtön Kecskemét városa után jegyezték be a „Ferenc Szállás más néven Kara Csor” nevű falut (néhány jellegzetes helyi családnevet érdemes kiemelni: Hadoka, Csokmar,⁴⁷ Karácsony, Tatár).⁴⁸ A „más néven” szerkezet itt tulajdonképpen Ferenc Szállás pogány kori kun neveként adja meg Kara Csort. Káldy-Nagy Gyulának azonban egy adat elkerülte a figyelmét: A budai szandzsák defterének létezik egy harmadik kézirat is, amelyben teljes néven „Ferenc szállás más néven Kara Csортán” formában szerepel a falu.⁴⁹ Világosan, két szóban Kara Csортánt (قره چورطان) írták (*qara* 'fekete'). Egyértelmű, hogy a kun Csортán nemzetség, ill. törzs nevét kereshetjük benne, s csupán rövidüléssel keletkezett a Kara Csor alak. A Homokhátság központi részét a Csортán nemzetség (*generatio Chertan*) foglalta el.⁵⁰ A kiskunsági területek jó részét a Csортán-szék fedte le.⁵¹ Nem ismerjük a vonatkozó történeti hátteret, de a falu elnevezése azt sugallja, hogy központi jelentőséggel bírhatott a Csортánok számára. Bár Káldy-Nagy azt állítja, hogy 1559-ben Karácsony alakban írták be a falu nevét,⁵² ez annyiban pontosítandó, hogy a tahrír defter ismét a Kara Csorra rövidült alakot használta,⁵³ ezt viszont a timár defterbe már eltorzítva Karacsonnak írták (hosszú magánhangzó nélkül). Ez az írnok félreírása lehet, de jól mutatja a pogány kun nevek átalakulását. A későbbi összeírásokban már csupán Ferencszállás⁵⁴ néven ismert a falu, kun neve kikopott a használatból.⁵⁵ Lakosai azonban nagyon is tisztában lehettek múltjával: a Baka, Kara, Karácson, Kamarás családok tagjai lakták a defte-

³⁷ FÓTI – PÁNYA 2022a, 94.

³⁸ BASKI 1989, 214–217.

³⁹ BOA TT.d 388. 129.

⁴⁰ BOA TT.d 314. 193.

⁴¹ GRØNBECH 1942, 188.

⁴² BASKI 2007, 268.

⁴³ BOA TT.d 388. 129.

⁴⁴ GYÁRFÁS 1883, III. 488, 498, 503–504.

⁴⁵ GYÁRFÁS 1883, III. 77–78, 83–84, 95, 129, 215.

⁴⁶ BÁNKINÉ 2001, ld. különösen a 'Karácson kora' fejezetet.

⁴⁷ Oszmán és kipcak előfordulására: GOMBOCZ 1915, 149. Az oszmán-török *çokmar* jelentése 'buzogány, bunkósbot; semmirekellő ember'. Némi kétség marad a családnev kun értelmezése körül: a mellékjelek nélküli íráskép Szokmar-nak is olvasható (Szokmár~Szakmár, sárközi falu). Mivel a kecskeméti náhije több falvában is előfordul, talán a kun magyarázat tűnik valószínűbbnek.

⁴⁸ BOA TT.d 410. 130, TT.d 449. 116.

⁴⁹ BOA TT.d 388. 128.

⁵⁰ HATHÁZI 2000, 174–175; HATHÁZI 2006, 112–113.

⁵¹ A településekre vonatkozó első okleveles említésekre, ld. ROSTA 2009, 197.

⁵² KÁLDY-NAGY 1985, 249.

⁵³ BOA TT.d 314. 191. A Ferencszállás–Karacsor névváltásra felhívta a figyelmet ROSTA 2004, 144.

⁵⁴ Hatházi Gábor a „bizonytalan megítélésű kun települések és földek” közé sorolta (HATHÁZI 2000, 248).

⁵⁵ Rosta Szabolcs hívta fel a figyelmet arra, hogy „Ismert jelenség a kun szállások esetében a névváltás, melynek vesztese szinte mindig a korábbi kun gyökereű név.” (ROSTA 2009, 193).

rek által lefedett időszakban, sőt Tatár Orbán 1546 és 1592 között végig a falu lakosai között szerepel. Érdeemes belegondolni abba, hogy a kunok nyelvcsereje nem játszódhatott le a kétnyelvűség fázisának kihagyásával,⁵⁶ s ezek a családok talán az utolsó őrzői lehettek őseik nyelvének.

Az Alföldre vonatkozó defterekben gyakorta előforduló Karácson családnevek felvetnek egy problémát: a defterek ezeket szinte mindig mellékjelek nélkül írják, vagyis Karacson van leírva, mely egy Nagykunyságból számos adattal igazolható kun név, a *qara*- 'néz, figyel' ige egyesszám 3. személyű felszólitó alakja: 'Figyeljen, legyen éber'.⁵⁷ Bár valószínűbb, hogy ezeket diakritikus pontokkal kiegészítve csakugyan Karácsonyként kell értelmezni, az egykori kun szállásterületeken markánsan látszik, hogy a Karácsony név különösen kedvelté vált – a Karacsonhoz való hasonlósága miatt – a keresztény neveket felvevő kunok körében. Ráadásul a magyarban a zöngétlen *sz* és *s* réshangból gyakran keletkezik *cs* és *cs* affrikáta,⁵⁸ így a Karacson könnyen átalakulhatott Karácson alakká. Ez a probléma felmerülhet egyes helyneveknél is, például a Hantosszékhez tartozó Karácsonmiklósszállása esetében.⁵⁹ Más, hasonló hangzású pogány neveknél, mint például a Qarač, mely a törökségben általános *qara* 'fekete' melléknév -č képzővel kiegészített származéka, szintén felvethető, hogy Karácsony alakban jelentek meg és váltak népszerűvé a kereszténységre áttérő kunok körében.

Az előbbieken a Csertán nemzetségről elmondottakat egészítheti ki, hogy 1578-ban a szegedi Kőégető utca egyik lakóját Csortán Ferencnek hívták.⁶⁰ Ugyanannak a szegedi családnak lehet a sarja, akik az 1522-es tizedjegyzék szerint a Kőégető és a Prédikátor utcákban laktak (Georgius Chyarthan és Martinus Chyorthan).⁶¹ E forrás azt is mutatja, hogy a szegedi kunok 1522-ben egyáltalán nem a Kun utcában összpontosultak, a Kun családnév szintén

számos utcában van jelen.⁶² Ehhez hasonlóan egy másik kun család, a Tekesek (*tekes* 'kis kecskebak'⁶³) sem a Kun, hanem a Balog utcában laktak. A szegedi Csortánok lehetnek temesközi bevándorlók is, egy oklevél e vidékről 1341-ben említi Dominicus dictus Chortan de Peturd-ot.⁶⁴

12. Kathlabuga

A 'bika' jelentéssel bíró *buga*, *buqa* összetételek tagjaként igen kedvelt a törökség személynévadásában. Oklevekből ismerünk Arbuga és Arbua alakban 1293-ban egy kun országnagyot. A Karabuka ('fekete bika') halomnév Kunhegyes és Kunmadaras határán.⁶⁵ Baj Boka pusztája a temesvári szandzsák 1569. és az 1579. évi összeírásaiban (*bay* 'gazdag, úr').⁶⁶ A *buga* utótag a Duna–Tisza közén egy Dunavecse környéki tatár birtok nevéként bukkan fel 1461-ben egy oklevélben, mely szerint Töttös László Csabony faluban lakó jobbágyai a szomszédos Vecse területére mentek, s azon út mellett „*mely Weche-től a tatárok Kathlabugazallassa nevezetű szállásáig tart*”, egy nagy szántóföldrészt szántottak és vetettek be.⁶⁷ Az előtag a *qaty*, *qatty* 'erő',⁶⁸ szót tartalmazza, a -*la* melléknévképző: jelentése tehát 'erős bika'.⁶⁹

1444-ben egy Kathlabuka családot Krassó vármegyéből Zsidóvár környéki birtokosként ismerünk.⁷⁰ Csaban birtok neve esetében felmerülhet a törökségben általánosan elterjed *čoban* 'pásztor' szóból való származása (környezetében olyan kun/

⁵⁶ SÁNDOR 1998, 16.

⁵⁷ MÁNDOKY KONGUR 1993, 141.

⁵⁸ KISS 1995, 5.

⁵⁹ ROSTA 2009, 199.

⁶⁰ FÓTI 2023, 66.

⁶¹ REIZNER 1898–1899, III. 140, IV. 107.

⁶² Bálint Sándor kimutatása szerint a Kun családnév 26 alkalommal fordul elő, ezen kívül pedig Nyögér, Mizers, Törtel családokat is találunk. Bálint ebben azt látta, hogy a kun lakosság egy része Szeged városába húzódott és fokozatosan beolvadt a város népességébe (BÁLINT 1976, 110). További kun neveket egészíthetjük ki Bálint Sándor gyűjtését az 1522-es tizedlistából: Csobán, Csibok, Tatár, Kara, Tekes (REIZNER 1898–1899, IV. 97–126).

⁶³ *Onomasticon* 2007, 728–729; BASKI 2007, 284.

⁶⁴ ORTVAY – PESTY 1896, 70.

⁶⁵ MÁNDOKY KONGUR 1993, 149.

⁶⁶ ENGEL 1996, 23; KATONA-KISS 2023, 175.

⁶⁷ 1461: ZO X. 185–186., DL 81796: 1461. okt. 24. A kalocsai káptalan jelentése arról, hogy bizonyos vecsei hatalmaskodás miatt Töttös Lászlót és fiát Tetétleni Mihályt és társai ellen perbe idézte.

⁶⁸ GRØNBECH 1942, 196.

⁶⁹ Rásonyi mutatta be e melléknévképző kiskunysági használatát (Kargala, Ügüle, Kürküle, Csengele), ld. RÁSONYI 1956, 52–61.

⁷⁰ CSÁNKI 1894, II. 5, 82.

tatár⁷¹ háttérű települések vannak, mint Tatárszentmiklós [ma Kunszentmiklós], az előbb említett Egecse és a kun Bösztör/Beszterháza⁷²). 1364-ben *Possessio (terra) Chobomak* nevezték.⁷³

A középkori Vecse környékének topográfiáját jól ismerjük. Tőle északra Csabony,⁷⁴ északkeletre Cserg,⁷⁵ keletre Csanád⁷⁶ falvak, illetve Fejéregyháza⁷⁷ pusztá terült el, így e körön kívül keresendő Katlabugaszállása (1. kép 12.). Távolabbra, északkeletre Tatárszentmiklós feküdt, melynek középkori előzménye tisztázatlan. Csánki Dezső történeti földrajzi műve Szentmiklósként nem ismeri, ugyanakkor 1429-ben és 1444-ben e vidéken egy Tatárszállás nevű birtokról vannak adatok.⁷⁸ Az 1461-es oklevél világos irányokat nem jelöl meg, így biztosan nem tudjuk, merre futott Vecséről a tatárok szállására vezető út, feltételezhetően a Kiskunság irányába. Egy lehetséges értelmezési lehetőségként felvethető, hogy Tatárszentmiklós – mely név csak a 16. század második felében jelenik meg – azonos lehet a tatárok Katlabugaszállásával, illetve a 15. században említett Tatárszállással.⁷⁹ Feltűnő, hogy Tatárszentmiklós neve éppen akkor bukkan fel a forrásokban, amikor a pogány szállásnév kikopott a használatból. 1546-ban, a legkorábbi török adóösszeírásban Tatárszentmiklóson már kifejezetten a magyar névadási gyakorlatra jellemző neveket viselő családokat találunk (Szarka, Siket, Sánta stb.), egy családnév azonban őrizi a kipcsak múlt emlékét: Csagircsa Benedek és Csagircsa Gáspár nevét még az írások is olyannyira szokatlannak találta, hogy az olvasatot egyértelművé tevő diakritikus pontokat is feltüntetette (*čakar* 'sólyom' + *ča* kicsinyítő képző).⁸⁰

13. Konduz

Szabadszállás (Kecskemét Ny) Mohács után rendkívül intenzív demográfiai változásokon ment át (1. kép 13). 1546-ban még nem írták össze, ezek

után viszont népessége jelentékeny gyarapodásnak indult, hozzávetőlegesen megnégyszereződött.⁸¹ Az adófizetők neve között felbukkanó néhány kun név arra enged következtetni, hogy nem távolabbról érkező menekültekről van szó, hanem a környező kun puszták, elnéptelenedő falvak népe telepedett ide. 1562 és 1590 között bejegyeztek egy népes, olykor két, három adózó családfőt kitevő Karszak~Karszag családot⁸² (*qarsaq* 'styepei róka').⁸³ E nevet kell keresni Karcag város nevében is, melyet a szolnoki szandzsák 1592-es defterébe Karszag Új Szállás néven írtak be.⁸⁴ További kun nevek – mint az előbb említett Kaskoncs – között találunk 1590-ben egy Konduz Báлинд nevű ráját is (kipcsak *qunduz* 'hód'),⁸⁵ s e név alapján a népességmozgások irányára is következtetések tehetők: 1509-ben több Kecskemét-székhez tartozó kun tiszt követett el ágasegyházi jobbagyok ellen hatalmaskodást, köztük a köncsögszállási Dyonisio Konduz.⁸⁶ Köncsögszállása – Szabadszállástól keletre, Kecskemét délnyugati előterében – a török korban elnéptelenedett, egykori jelentőségét elvesztette, s a népesség a környező prosperálóbb településekre költözhetett. Az 1509-es hatalmaskodás egy másik szereplője, a Magyarka család is a környéken maradt, Mizsén írták őket össze.⁸⁷ Szabadszállás további kun családjai közül még megemlíthető Tantó Simon személye.⁸⁸ A Tantó név 1484-ben a Jászságból is ismert.⁸⁹ A kazakban és kirgizben *tanti-* 'csatangol; csacsog' jelentéssel bír.⁹⁰

⁷¹ A kun-tatár népnevek használatának kérdéskörét itt terjedelmi okokból nem tárgyaljuk, külön tanulmányban fogunk rá visszatérni.

⁷² RÁSONYI 1962, 341–342; RÁSONYI 1967, 137.

⁷³ DL 5177.

⁷⁴ 1348: DL 76875, 1433: DL 88073, 1490: DL 82026.

⁷⁵ 1364: DL 5177.

⁷⁶ 1487–89: DL 19252, 1495: DL 101216.

⁷⁷ 1466: ZO X. 403.

⁷⁸ 1429: ZO VIII. 385, 1444: ZO IX. 76. – ...*universos tam nobiles, quam ignobiles in possessionibus Zygethfen, Senthgergh, Egecbe, Thas, Thatharsallas, Babon et Vadas commorantes...*

⁷⁹ Egy korábbi értelmezés során felvetődött Katlabugaszállása és Fülöpszállás azonossága, ld. PÁNYA 2017, 170.

⁸⁰ BOA TT.d 388. 75; BASKI 2007, 256.

⁸¹ KÁLDY-NAGY 1985, 539. 1559-ben az újonnan betelepült falu nevéhez hozzátették, hogy „*korábban pusztá volt, most faluként jegyeztetett be*” (BOA TT.d 314. 193).

⁸² 1562: BOA TT.d 343. 217; 1580: TT.d 592. 146; 1590: TT.d 611. 121.

⁸³ BASKI 2007, 103, 268.

⁸⁴ BOA TT.d 1041. 34.

⁸⁵ BOA TT.d 611. 121. Konduz Albertet a korábbi összeírások még nem tartalmazzák, így eddig valószínűleg a puszták állattartó, és ezért összeíratlan népéhez tartozhatott. A *qunduz* szóra, *Onomasticon* 2007, 495; BASKI 2007, 207, 272. Az u>o hangfejlődésre (nyíltbába válás): BASKI 2006, 435.

⁸⁶ GYÁRFÁS 1883, III. 728.

⁸⁷ 1546: BOA TT.d 388. 129; 1559: TT.d 314. 192.

⁸⁸ 1590: BOA TT.d 611. 121.

⁸⁹ Matheo Thantho. GYÁRFÁS 1883, III. 685.

⁹⁰ RÁSONYI 1958, 545; *Onomasticon* 2007, 710. További Tantó családok éltek Kis Balázs faluban, Szabadszállás szomszédságában, valamint Mizsén (1546: Tantó Gál) (BOA TT.d 343. 218; TT.d 388. 129).

Utak

A középkori okleveles anyagban több helyen találunk a kun szállásterület, vagy egy adott kun szállás felé vezető utat. Tass nyugati felén, a Duna mellett létezett a középkorban Szentgyörgy, másik nevén Szántószentpéter falu. E helység 1454. évi határleírása említi az ún. kun utat (*Kwnut*), amely a Duna irányából haladt kelet felé, a középkori kun szállásterület irányába (1. kép 14).⁹¹

1505-ben Baltaszállása (*Balthazallas*) falu területén zaklatták a Várdai család Mátyusházán (Felsőszentiván déli része) lakó jobbágyait. A sértettek a baltaszállási határban bérelt kaszálójukról igyekeztek haza szénával megrakott szekerekkel, amikor a Halast birtokló Paksi Mihály emberei *“rablók módjára ellenségesen megtámadták őket. S ugyanitt a mondott Kis Albertnek ugyanazon Miklós nevű fiát megragadva, tőle egy kacagányt [haczogam], két kámzsát, egy dárdát, két süveget és három kaszát, valamint a szekeret lovaival és szénájával együtt...”* elrabolták (1. kép 15).⁹²

Ugyancsak Máté-, vagy Mátyusháza környékéről rendelkezünk egy útemlítéssel: egy 16. század eleji, keltezetlen határjárásvázlat/-pizskozat említi a Jankószállása szállásról (*descensu*) Mátéházára tartó utat (1. kép 16).⁹³

Összefoglalás

A bemutatott nyelvi emlékek alapján az alábbi következtetéseket vonhatjuk le: a budai szandzsák déli részén, az egykori Kecskemét-szék és Mizse-szék területén a középkori kun népesség szórványosan megmaradt, a defterekben szereplő családnevek vizsgálata ezért új eredményekre vezethet.⁹⁴ Ettől délre, Halas-szék területén kun személynéveket már hiába keresünk: Kiskunhalast sárközi falvak neveit viselő jobbágyok népesítették be 1569 után, a körülötte fekvő puszták pedig összeírt népességet nem tartalmaznak, más forrásokból ugyanakkor tudjuk, hogy az egykori kun szállásokat délszláv-vlah népesség vette birtokba. Még délebbre, Bodrog vármegyében, a kun beszivárgás színterén kizárólagosan szláv települések jöttek létre a török korban. E területeken viszont a helynévanyag vizsgálata gyarapíthatja a kunokra vonatkozó ismereteinket. A jövő kutatási irányát is a kun beszivárgás déli kiterjedésének meghatározása, a Szabadkától a Dunáig terjedő terület török népekhez kötődő helynévanyagának vizsgálata képezheti. Egyrészt a tisztázatlan eredetű helynevekre gondolunk (Pacsér, Tavánkút, Beter [utóbbival kapcsolatban említenek egy Kuned más néven Kuntelkét!]), másrészt pedig a bácskai török eredetű helynevek (Nagy és Fibajcs [Topola], Alpár, Temerin, Kaplan, talán Kurpe) háttérének tisztázására, melyek esetében jelenleg semmi sem utal arra, hogy a kunokhoz kötődnének.

⁹¹ 1454: DL 14818: „Innen ugyanazon nyugati irányba lefelé ereszkedve egy Kwnut-nak hívott füves út mellett két földhatárjelre leltek ... Ezt követően ugyanazon nyugati irányba egy kőhajításnyi ideig menve elérkeztek egy Zalkywth nevezetű útig, melyen déli irányba haladva megérkeztek egy nagy Kwnwth nevezetű útig, és ezen Zentmarton birtoktól Zyethjen birtokig haladtak.”

⁹² 1505: DL 88936.

⁹³ 1520 körül: DL 83011.

⁹⁴ Ezzel párhuzamosan egy másik jelenségre is fel kell hívni a figyelmet: a családnevek azt mutatják, hogy a kiskun-sági falvakban meglehetősen sok a somogyi betelepülő (Somogyi, Somodi), de még érthetlenebb a számos kun településen feltűnő Olasz családnév elterjedtsége (Szabadszállás, Kis Balázs, Kara, Mizse, Lajos).

Rövidítések

BOA – Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul

TT.d – Tapu-Tahrir defterleri

DL – DF – Magyar Nemzeti Levéltár Diplomatikai Levéltára és Fényképtára

HM HIM – HM Hadtörténeti Térképtár és Múzeum, Budapest

Irodalom

- BÁLINT 1976 BÁLINT Sándor: *A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Első rész.* (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75-2) Szeged 1976.
- BÁNKINÉ 2001 BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet: *Petőfiszállás.* (Száz Magyar Falu.) Budapest 2001.
- BASKI 1989 BASKI Imre: Kun eredetű nevek a török adóösszeírásokban. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján.* Szerk.: Balogh Lajos – Ördög Ferenc. Zalaegerszeg 1989. 214–217.
- BASKI 2006 BASKI Imre: Meddig élt Magyarországon a kun nyelv? (A kun nyelvi asszimiláció kérdéséhez). In: *Jászok és kunok a magyarok között.* Ünnepi kötet Bánkiné Molnár Erzsébet tiszteletére. (Jászsági Könyvtár 6.) Szerk.: Bathó Edit – Ujváry Zoltán. Jászberény 2006. 429–446.
- BASKI 2007 BASKI Imre: *Csagircsa. Török és magyar névtani tanulmányok 1981–2006.* Karcag 2007.
- CSÁNKI 1890–1897 CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában.* I–III. Budapest 1890, 1894, 1897.
- ENGEL 1996 ENGEL Pál: *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései 1554–1579.* Szeged 1996.
- FÓTI 2023 FÓTI, Miklós: *The Mufassal Tabrir Defteri of the Sanjak of Segedin (1578). Text and Index.* Budapest 2023.
- FÓTI – PÁNYA 2022a FÓTI Miklós – PÁNYA István: *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján: A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban.* Budapest 2022.
- FÓTI – PÁNYA 2022b FÓTI, Miklós – PÁNYA, István: Ottoman nam-ı diğeri as a tool for the reconstruction of the settlement network of medieval Bodrog county. *Archivum Ottomanicum* 39. (2022) 179–190.
- FÓTI – PÁNYA 2023a FÓTI, Miklós – PÁNYA, István: Topographic Data in Ottoman Registers as a Resource for the Identification of Vanished Settlements in Bodrog County. *Analele Banatului* XXXI (2023) 213–225.
- FÓTI – PÁNYA 2023b FÓTI Miklós – PÁNYA István: Adatok Kalocsa késő középkori–hódoltágkori helyrajzához és történetéhez. *Cumania* 30. (2023) 445–466.
- FÓTI – PÁNYA 2025 FÓTI Miklós – PÁNYA István: *Bács vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján: A bácsi és a titeli náhije települései 1578-ban.* Budapest–Kecskemét (megjelenés alatt).
- GOMBOCZ 1912 GOMBOCZ, Zoltán: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache.* Helsinki 1912.
- GOMBOCZ 1915 GOMBOCZ Zoltán: Árpádkori török személyneveink III. *Magyar Nyelv* 11. (1915) 145–152.

- GRØNBECH 1942 GRØNBECH, K: *Komanisches Wörterbuch. Trkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen 1942.
- GYÁRFÁS 1870–1885 GYÁRFÁS István: *A jászkunok története*. I–IV. Szolnok 1870–1885.
- HATHÁZI 2000 HATHÁZI Gábor: Halas kun szkkzpont és magyar mezőváros a középkorban. In: *Kiskunhalas története 1. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektl a török kor végéig*. Szerk.: . Kovács József – Szakál Aurél. Kiskunhalas 2000. 169–302.
- HATHÁZI 2006 HATHÁZI Gábor: A kun és jsz szkkzpontok kérdéséhez. *Studia Caroliensia* 3–4. (2006) 111–146.
- INCZEFI 1960 INCZEFI Géza: Csongrád megye nyugati részének régi földrajzi nevei. In: *A Szegedi Pedagógiai Főiskola vknyve*. Szeged 1960. 39–75.
- JANKOWSKI 2006 JANKOWSKI, Henryk: *A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea*. Leiden–Boston 2006.
- KATONA-KISS 2023 KATONA-KISS Attila: A Temes vidéki kunok – Régészeti és helynévi adatok a Borcsol nemzetség történetéhez. *Cumania* 30. (2023) 157–214.
- KÁLDY-NAGY 1985 KÁLDY-NAGY Gyula: *A budai szndzsk 1546–1590. vi sszrsai*. Budapest 1985.
- KISS 1995 KISS Lajos: *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Budapest 1995.
- MÁNDOKY KONGUR 1993 MÁNDOKY KONGUR István: *A kun nyelv magyarorsgi emlekei*. Karcag 1993.
- Onomasticon* 2007 Rásonyi, László – Baski, Imre: *Onomasticon Turcicum. Turcic Personal Names I–II*. Bloomington, Indiana 2007.
- ORTVAY – PESTY 1896 *Temes vrmege és Temesvár város története*. 4. Oklevelek Temes vrmege és Temesvár város történetéhez, 1183–1430. v. Szerk.: Ortway Tivadar – Pesty Frigyes. Pozsony 1896.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 2009 PÁLÓCZI HORVÁTH András: Településtörténeti kutatások a középkori kun szllsterleten. In: *Kun-kép – A magyarorsgi kunok hagyatéka*. Szerk.: Rosta Szabolcs. Kiskunfélegyháza 2009. 217–232.
- PÁNYA 2017 PÁNYA István: Fejér megye solti szknek történeti földrajza. *Alba Regia* 45. (2017) 135–180.
- PÁNYA – ROSTA 2015 PÁNYA István – ROSTA Szabolcs: A Dunapataj s Solt közötti terület késő középkori településhálózatának változása. In: *...in nostra lingua Hringe nominant*. Tanulmányok Szentpéteri József 60. szletnapja tiszteletére. Szerk.: Balogh Csilla – Petkes Zsolt – Sudár Balázs – Zsidai Zsuzsanna. Budapest–Kecskemét 2015. 243–268.
- RÁSONYI 1956 RÁSONYI László: A kiskunsági *-li, -li > -la, -le* kpzs földrajzi nevek. *Magyar Nyelv* 52. (1956) 52–61.
- RÁSONYI 1958 RÁSONYI László: Tnt. *Magyar Nyelv* 54. (1958) 545.
- RÁSONYI 1962 RÁSONYI, László: Kiskunság'da Kumanca yer adları. In: *Németh Armaĝam*. Haz.: Eckmann, János – Levend, Agh Sırrı – Mansuroĝlu, Mecdut. Ankara 1962. 341–352.
- RÁSONYI 1967 RÁSONYI, László: Les Anthroponymes comans de Hongrie. *Acta Orientalia* 20. (1967) 135–149.
- REIZNER 1898–1899 REIZNER János: *Szeged története*. I–IV. Szeged 1898–1899.
- ROSTA 2004 ROSTA Szabolcs: Pusztatemplomok Kiskunfélegyháza környékén. *Cumania* 20. (2004) 113–172.

- ROSTA 2009 ROSTA Szabolcs: Új eredmények a kunok Duna-Tisza közti szállásterületének kutatásában. In: *Kun-kép – A magyarországi kunok hagyatéka*. Szerk.: Rosta Szabolcs. Kiskunfélegyháza 2009. 175–216.
- ROSTA 2014 ROSTA Szabolcs: *A kiskunsági Homokbáttság 13–16. századi településtörténete*. Doktori disszertáció, ELTE Történettudományi Doktori Iskola. Kézirat. Budapest 2014.
- SÁNDOR 1998 SÁNDOR Klára: A magyar-török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségre*. Szerk.: Lanstyák István – Szabómihály Gizella. Bratislava 1998. 7–26.
- ZO I–X. *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*. I–X. Budapest 1871–1931.

Miklós Fóti - István Pánya

**Kara Csortán. Linguistic and Cultural Traces of the Cumans
in the Southern Part of the Danube–Tisza Interfluve Region
(Additions and New Data)**

This study presents new linguistic and cultural evidences for the Cuman presence in the southern part of the Danube–Tisza Interfluve region. Building upon newly accessible archival sources, including medieval charters and Ottoman tax registers, the authors reveal place and personal names of Cuman origin that persisted or transformed over centuries. Several toponyms, such as Alacsa, Árkán, Jarmanülése and Kara Csortán, are analyzed with respect to their etymological roots. These names offer valuable insight into the settlement continuity and the sociolinguistic dynamics of the Cuman population. The study also discusses demographic changes during the Ottoman period and the gradual assimilation of Cuman identity, evidenced by changes in toponyms and the fading of original Cuman names. Despite the decline of the Cuman language, some communities retained awareness of their heritage, as evidenced by Kara Csortán, used as a second name for Ferencszállás in 1546. Furthermore, we show that roads leading to Cuman territories were commonly referred to as *kun-út* (road of the Cumans) in the medieval charters. The research emphasizes the usefulness of Ottoman defters and calls for further examination of the ambiguous toponyms of Bácska to clarify the extent of Cuman infiltration in the south. The study contributes to the understanding of Cumanian integration after the adoption of Christianity and highlights the lasting impact of their cultural heritage in the region.